

“ЖАНОБ ГОЛОВЛЁВЛАР” ВА “УТАШАН” РОМАНЛАРИДА ШАЙТОН ҚИЁФАЛИ ОДАМ ОБРАЗИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Абдуллаева Шоҳиста,
Урганч давлат университети
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Мазкур мақолада Салтиков Шчедриннинг “Жаноб Головлёвлар” ҳамда Шойим Бўтаевнинг “Уташан” романидаги шайтон қиёфали икки қаҳрамон қиёсий таҳлил этилади.

Калим сўзлар: Шайтон қиёфали одам образи, роман, шайтоний одатлар, шайтоний ишлар, қиёсий бадиий таҳлил.

Abstract. This article compares the two characters with the appearance of the devil in the novel "The Golovlyov's" by Saltikov Shchedrin and "Utashan" by Shoyim Botaev.

Аннотация. В данной статье сравниваются два персонажа с обликом черта в романах «Господа Головлёвы» Салтыкова-Щедрина и «Уташан» Шоима Ботаева.

Рус адабиётининг машҳур ёзувчиларидан бири Михаил Салтиков-Шчедрин ҳисобланади. Айниқса, адибни “Жаноб Головлёвлар” асари бутун дунёга танитди. Ёзувчи бу асарни 1875-1880 йиллар орасида ёзиб тугатади. Мазкур асарда крепостнойлик ҳуқуқларининг бекор қилиниши, жамиятдаги зулм ва залолат Головлёвлар оиласи мисолида тасвирланган. Адиб романда маънавий-ахлоқий муаммоларни бош муаммога айлантиради. Шунинг учун ҳам роман жанрини адабиётшунослар “ижтимоий роман” сифатида белгилашган. Жумладан, романда тасвирланган шайтон қиёфали одам зодагон синфи вакили ҳисобланган Иудушка образи орқали ушбу даврнинг жамият бошқарувидаги текинхўрлик, мунофиқлик, хиёнаткорлик ва очкўзлик каби иллатлари фош этилган.

Головёвлар оиласининг бошлиғи Владимир Михайлович Головлёв. У ёшлигидан бебош, бемаъни одам бўлиб ўсади. У Арина Петровнага уйланади. Владимир Петрович ҳаётини ўйин-кулги билан ўтказишни яхши кўради, хонасига кириб олиб, майна, хўроз ва бошқа қушларнинг овозига тақлид қилади, “эркин шеър” ёзиш билан шуғулланади. Арина Петровна унинг бемаза шеърларини эшитишни ҳам истамайди. Эр-хотин бир-бирини тушунмасдан, бир-бирига меҳр бермасдан қирқ йил яшайди. Эр хотинни “Шайтон”, “Ялмоғиз” деса, хотин эрини “Шамол тегирмон”, “Торсиз соз” деб ҳақоратлайди. Арина Петровна эридан кўнгли қолиб, Головёвларнинг мол-мулкани кўпайтириш, ерларини кенгайтиришни бош мақсад қилиб белгилайди.

Маҳоратли адиб С.Шчедрин бир оила мисолида инсоният тарихи ва ҳаётида моддият эмас, руҳият бирламчи ҳодиса эканини бадиий жиҳатдан далиллаб кўрсатади.

Арина Петровнанинг фарзандларига нисбатан агрессив муносабати туфайли Степан, Павел ва Анна исмли болалари барвақт вафот этади. Асар қаҳрамонларининг ҳаётида Шайтоний ҳис-туйғулар ва қилиқ-одатлар тасвирланади. Жамиятдаги улкан жаҳолат ва маънавий калтабинлик бир оила тимсолида бадиий талқин этилган. Бу оилада меҳр-оқибатсизлик, шафқатсизлик, алдамчилик, разолат ҳукмрон.

Головлёвлар оиласининг вакили Павел Головлёвнинг кўзига ўз акаси Иудушка меҳрибон ака сифатида кўринсада, аслида Павел уни мафтункор кўзи орқасида яширган заҳарли нигоҳи, илонга ўхшаш овози билан одамни шол қилишини тушуниб этади. Ўлими олдидан ҳам гуёки нигоҳи орқасига яширинган туйнукдан чиққан куч уни бўғизлаётгандек туюларди. Бу даҳшатли ва кўрқинли тасвирлар, ҳис-туйғулар айнан Шайтонга хос бўлган қиёфа ваиллат ҳисобланади.

Салтиков Шчедрин романда крепостной Головлёвлар оиласи тимсолида муҳим ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммони ўртага ташлайди. Яъни, Головлёвлар оиласи аъзоларида учрайдиган уч катта иллат чунончи, бекорчилик, ишга лаёқатсизлик ва ичкиликбозлик натижасида бутун бир сулоланинг йўқ бўлиб кетиши қаламга олинади.

Асарнинг асосий қаҳрамони Иудушканинг феъл-атвори шайтонсифат одам сифатида бадиий гавдалантирилган. Иудушка тилида “Оллоҳ” дейди, аслида унинг амалларидан хасис, мунофик, ғийбатчи, ёлғончи, аламзада, қасоскор одамлиги маълум бўлади. У бу фоний дунёда мол-давлатга ружу кўйган, бойлик учун ўз фарзандларидан ҳам воз кечган. Унинг бу қилиқларидан маълум бўладигани, у Шайтон васвасасига чалинган одам. Қолаверса, Иудушка Шайтонга хос бўлган айёрлик, хушомадгўйлик қилишни ёқтиради. Буни унинг онасига қилган муносабатида кўриш мумкин. Масалан, у онаси Анна Петровна билан учрашганида бошқа фарзандларидан фарқли ўлароқ ҳар доим онасининг кўлини ўпиб, дил изҳорлар билан хушомад қилиб гапиради. Бу хушомадлар замирида ич-ичидаги меросга эга бўлиш режаси яширинган эди. Бу эса қаҳрамоннинг шайтон қиёфали одам эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Шунингдек, Степан Владимирович укаси Иудушкани “қонхўр” деб лақаб кўяди, чунки унинг ҳеч кимга меҳри йўқ, худбин ва шафқатсиз одам. Иудушка акаси ва укалари жон талвасасида ётган вақтида ҳам меросга тезроқ эга чиқиш илинжида уларнинг асабларига тегиб, уларнинг қийналаётганлигини кўриб роҳатланади. Шайтон мисоли уларга руҳан азоб беради.

Маҳоратли адиб С.Шchedрин Шайтонга хос бўлган хусусиятларни Порфирий Владимирович (Иудушка - лақаби) тийнатида мужассамлаштириб беради. Асар якунида Иудушка вафот этади. Ёзувчи шайтон қиёфали Иудушка образининг ўлими орқали жамиятдаги ёмон иллатларнинг йўқ бўлиб кетишига рамзий ишора беради.

Худди шунингдек, ҳозирги ўзбек адабиётининг таниқли ёзувчиси Шойим Бўтаевнинг “Уташан. Еттинчи тонг” асари ҳам “Жаноб Головёвлар” романи сингари кутилмаган бир воқеа тафсилоти яъни “жинтўполон” билан бошланади. “Жаноб Головёвлар” романида воқеалар “оила суди” масаласи билан бошланади. С.Шchedрин бир оиланинг таназзулини жамият таназзули сифатида бадиий таҳлил этса, Шойим Бўтаев уташанлик одамларнинг фожиаси ва алданган авлод фожиасини Уташан қишлоғида яшовчи бир қатор оилалар тимсолида бадиий тафтиш этади. “Уташан” романи марказида ҳам Юнус почтачи ва унинг кампири Ойтошибуви оиласи асосий сюжет линиясида акс эттирилади. Аммо Шойим Бўтаев романида бир нечта уташанлик оилаларнинг муаммолари, изтироблари, ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммолари қаламга олинади. С.Шchedринда Головёвлар оиласининг малъун қиёфаси Иудушканинг фожиавий қисматида асосий фокусда акс эттирилса, “Уташан”да Юнус почтачи, Беркинбой, Ёшиузоқларнинг қисмати орқали ёритиб берилади.

Ҳар икки муаллиф ижтимоий ва маънавий-ахлоқий муаммоларни асарнинг бош пафосига айлантирган. Шунини алоҳида таҳлил марказига тортиш мумкинки, “Жаноб Головёвлар” романи қаҳрамони Иудушка ва “Уташан” асари қаҳрамони Беркинбой образи шайтоний қиёфаси, хатти-ҳаракатлари билан бир-бирига ўхшаб кетади. Хусусан, Беркинбой худди Шайтони лайъин сингари сув босиб кетган қишлоғидан қочиб, қувғинди бўлиб, Уташанга келган. Зеро, Шайтон ва Беркинбой қисматига битилган “қувғиндилик” уларнинг қондошлигини исботлайди.

Иудушкага роман саҳифалари оша шундай тавсифлар берилади: “Порфирий Владимирович оилада уч хил лақаб билан: Иудушка (мунофик), қонхўр ва содда муғамбир лақаби билан маълум эди; бу лақабларни болалигидаёқ унга Стёпка-тентак берган эди” [2, Б. 12]; “Ўша вақтларда уларникида девонафеъл бир чол турарди. Уни Порфиша девона дейишарди. Арина Петровна келгусидан хабардор бўлмоқчи бўлса, доим ўшанга мурожаат қиларди. Бола қачон туғиларкан худо ўғилми, қизми бераркан деб сўраса, чол унга тўғри жавоб бериш ўрнига уч марта хўроз бўлиб қичқириб, кейин:

- Хўрозим, хўрозим, хўроз чақирар, товукни кўрқитар; товук эса қат-қат-қатик деру, лекин армонда қолар! – деб валдираган эди.

Уч кундан кейин ўғил туғди (уч марта хўроз бўлиб қичқириши бежиз эмас экан-да!), болага фол кўрган чолнинг номи кўйилиб, Порфирий, деб аташди” [2, Б. 12-13]. Порфиша девона башорат қилганидек, Арина Петровнанинг ўғли Порфирий Владимирович Головёвлар оиласининг бошига бало бўлиб дунёга келади. У ўзининг хасислиги, қурумсоқлиги билан ўз фарзандларининг ҳам ўлимига ҳам сабабчи бўлади. Онасига юмшоқтабиатли бола қиёфасида кўришиб, мунофиқлик билан бутун бошли бир сулоланинг йўқ бўлиб кетишига ҳисса қўшади. Аслида, Головёвлар сулоласининг йўқ бўлиб кетишига Арина Петровнанинг хасислиги ва қурумсоқлиги, меҳрсизлиги, муҳаббатсизлиги энг катта сабаб бўлади.

Бу оиланинг онабошиси бўлган Арина Петровнанинг кўзўнгида бутун оила бу дунёдан бахтсиз, аламзада, омадсиз, норози бир қиёфада вафот этишади.

Худди шунингдек, Порфирий сингари “Уташан” романи қаҳрамони Беркинбой ҳам Уташан қишлоғида учратган илк киши Юнус почтачини кўрқитиб юборади. Айнан шу лавҳага эътибор қаратамиз: “Унинг юраги шиф этди. Ўрнидан туриб йўталди. Ҳалиги шарпадан илганган киши, кишидай туюлган шарпа йўтал товушини эшитиб, у ёқ-буёққа аланлаган бўлди ва уни кўрди. Юнус каби бўлиб турган Юнус отани кўрди, эшитилар-эшитилмас минғирлаб, салом берди, кейин кўришиш учун қўл узатди. Юнус ота унинг қўлини оларкан, латтадай бўшлигини ҳис этиб, юраги аллақандай ортга тортиб кетгандай бўлди. Киши қўлини шундай тезликда тортиб олдики, Юнус отаунинг чинчилағи йўқлигини ҳатто пайқамай қолди” [1, Б. 40.].

Беркинбой ҳам Головёвлар сулоласининг вакиллари сингари меҳнат қилишни ёқтирмайди. Такасалтанг, дангаса, ношуд бир одам. Уташанга кириб келган бу номаълум одам ёзувчи томонидан “Меҳмон”, “Нотаниш одам”, “Номаълум киши”, “Боёқиш меҳмон” деб таърифланади.

Хуллас, шайтон сингари Худонинг даргоҳидан қувилган хилқат сингари Беркинбой Уташан қишлоғига келиши билан қишлоқда алмойи-жалмойигаплар, тахминлару-фаразлар бошланиб кетади.

Романда бюрократик асосга қурилган шўро ҳукуматининг таназзули ва одамларнинг саёз маънавий олами тафтиш этиб берилган. Бу беихтиёр С.Шчедриннинг “Жаноб Головёвлар”идаги крепостнойлик ҳуқуқининг бекор қилиниши билан феодализм тузумининг чириб битган қиёфасини бадий акс эттириши билан икки роман ўртасидаги умумий бадий муштараклик кўзга ташланади. Чунки, ҳар икки романда бир тузумнинг таназзули ва бу тузумнинг сўнги нусхалари Головёвлар сулоласи ва Уташанликларнинг фожиавий қисмати бадий муштараклик касб этади. “Уташан” романи С.Шчедрин асарига ҳажман икки барабар келади. Шубҳасиз, Янги ўзбек насрининг атоқли ёзувчиси Шойим

Бўтаев ўзининг янги “Уташан. Еттинчи тонг” романида С.Шchedрин ижодий анъаналарини ҳам изчил давом эттириб, ўзининг индивидуал киноявий услубини ярата олган.

Бинобарин, икки роман қаҳрамонлари Порфирий (Иудушка) ва Беркинбой; Порфирий ва Ёшиузоқ; Головёвлар сулоласи ва Уташанликлар; феодализмнинг чириши ва шўро давлатининг таназзули воқеаларини қиёсий бадиий таҳлил этиш қизиқарли тадқиқотларга асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бўтаев Ш. Уташан. Еттинчи тонг. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2021. – 604 б.
2. Салтиков-Шchedрин. Жаноб Головёвлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 296 б.
3. Қўчқорова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадиий шартлилик. – Тошкент: Фан, 2020.